

همسایه‌ی هدایت

(نگاهی به کارنامه غلامحسین ساعدی)

شناختنامه، خلاصه آثار، نقد

دکتر قهرمان شیری

روایت ایرانی

نشر ویرا

فهرست

۶	۱. زندگی و آثار
۷	شرح احوال
۴۵	فهرست آثار
۴۹	۲. داستان‌های بلند و کوتاه
۵۰	خانه‌های شهر ری
۵۳	شب نشینی با شکوه
۶۴	عزاداران بیل
۹۶	دندیل
۱۰۶	واهمه‌های بی‌نام و نشان
۱۳۸	ترس و لرز
۱۵۰	گور و گهواره
۱۶۲	آشفته‌حالان بیداریخت
۱۸۰	۳. رمان‌ها
۱۸۱	توپ
۲۰۰	غریبه در شهر
۲۱۱	تاتار خندان
۲۲۷	۴. نقد و نمایش
۲۲۸	از منظر منتقدان
۲۳۹	نمایش‌نامه نویسی
۲۵۰	۵. خلاصه‌ی رمان‌ها و رمان‌واره‌ها
۲۵۱	عزاداران بیل

۲۵۷

ترس و لرز

۲۶۱

توپ

۲۶۳

غریبه در شهر

۲۶۷

تاتار خندان

خانه‌های شهر ری

نخستین نوشته‌ی ساعدی داستان بلندی است به نام **خانه‌های شهر ری** که در ۱۳۳۴ انتشار یافته‌است. این نوشته نیز مثل هر اثر اولیه، طلیعه‌ی تمرین‌ها و تجربه‌های جدی از یک نویسنده‌ی تازه کار است که با ناپختگی‌های بسیار همراه است و این البته امری طبیعی است. رگه‌هایی از نگرش رمانتیک به جامعه و قاعده‌های رفتاری آن در این کتاب نیز مثل بسیاری از آثار اولیه نفوذ کرده است که البته از نوع رمانتیسیم غنایی نیست چون ساعدی در کل میانه‌ای با محرک‌های مبتنی بر عشق و شور و جوانی ندارد و اتفاقاً در بخشی از این اثر، به صراحت از «عشق‌های باسمة‌ای و احساسات چاپی» ابراز انزجار شده است. مذموم‌شماری شیوه‌ی پاورقی‌های ابتدال‌آمیز به این معنا نیست که خود او نیز توانسته از تمامی جوانب رمانتیسیم مصون بماند. آن نگرش ساده انگارانه‌ای که او برای تصویر واقعیت‌های اجتماعی برگزیده، به دلیل برخورداری از سطحی‌نگری، دوری از تفکرزایی، اتکای اساسی به تحریک عاطفی، شعارگونه‌ی و ناتوانی در بازیابی ریشه‌ها و فقدان جامعیت، نام دیگری جز رمانتیسیم نمی‌تواند داشته باشد؛ البته از نوع کم‌رنگ و بی‌جلوه‌ی آن.

ماجرای داستان در چند جمله‌ی کوتاه عبارت است از: سفر پادشاه دیوان - جالو - به شهر ری و مشاهده‌ی مفساد اجتماعی و سیاسی گوناگون در آن‌جا. عیش و عیاشی در خانه‌های مجلل، شرب شبانه‌ی شبگردان، خیانتی نابه‌کار در حق نامزدی وفادار، اجیر شدن نویسندگان به وسیله‌ی یکی از اشراف پول‌دار، تهی دستی

یک نقاش قلمدان؛ و آن‌گاه، دستگیری گسترده، و محاکمه و مجازات‌های غیر منصفانه؛ که تداعی کننده‌ی دیوان بلخ است. دستگیری جوانی به جرم نگاه کردن به زن مردم، حبس راوی به وسیله‌ی گزمگان مست به بهانه‌ی شراب‌خواری، شکایت پدر آن دختر از نامزد جوان به خاطر بی‌مهری‌هایش در حق دختر، دادگاهی شدن یک جوان به دلیل تردید در کثرت کتاب‌های آن نویسنده‌ی اشرافی و اعتراض به عشق و ابتدال در آن کتاب‌ها، شاکی بودن یک تاجر کشمیری از نقاش قلمدان به خاطر شکسته شدن قلمدانی که خریده، و محکوم شدن همه‌ی طرف‌های دوم، و اعتراف راوی - دیو - به جرم‌های نکرده و محکوم شدن به اعدام و فرار از چنگ جلاد و در نهایت، به افسوس و اندوه و کشمکش‌های درونی گرفتار شدن و برف و سرما و مرگ. داستان از نظر هنری حُسن چشم‌گیری ندارد. سفرنامه‌ی افسانه‌واری است که به شیوه‌ی نقالی روایت شده است. آن هم از زبان روحاییل، فرشته‌ی پیر آسمان‌ها که برای فرزندانش نقل می‌کند. حضور او تنها در ابتدا و انتهای داستان محسوس است و البته مداخله یا مزاحمت در روال روایت ندارد. تأکیدی که بر دو عنصر تقابل دار دیو و فرشته در داستان شده ظاهراً برای طرح مفاهیم توأم با تعریض و کنایه بوده است؛ و نیز تعیین جایگاه انسان در این مرز دو سویه‌ای که محدوده‌ی اختیارات اوست تا سقوط او به آن حد از انحطاط، معیاری برای مقایسه‌ی ملموس و مؤثر داشته باشد.

۱۵۱

بعضی از معایب داستان برجسته‌تر از آن است که بتوان کتمان کرد: استفاده از ابتدایی‌ترین فنون روایی، وجود ناموزونی در ایجاد تطابق بین کنش‌های واقعی و فراواقعی، ضعف مفرط حقیقت‌مانندی، سستی ساختار و زائد بودن پاره‌هایی از قسمت‌ها و توصیف‌ها، ناتوانی در خلق موقعیت‌های اندیشه‌زا، و کثرت و صراحت و ساده‌پسندی در خلق تقابل‌ها. این نوع نگرش اجتماعی و هنری که به رغم سیاست‌گرایی و صراحت در گزینش روابط و وقایع، بیش از حد مستقیم و سطحی است، و از این رو، یک عیب اساسی؛ بار دیگر در شب نشینی با شکوه نیز تکرار می‌شود. اما اشراف نویسنده به اهداف و ابزار کار، او را از فرو غلتیدن در آن باز می‌دارد. خانه‌های شهر ری در کنار این عیوب، محاسن چند گانه‌ای نیز دارد که دلالت بر روحیه‌ی کنجکاو و جستجوگر یک نویسنده‌ی تازه کار اما با جدیت دارد:

پرداختن به مشکلات اساسی و مرتبط کردن آن‌ها با حوزه‌ی قدرت و سیاست؛ تلفیق واقع‌گرایی با پدیده‌های فراواقعی، با واردکردن یک عنصر جادویی و متعلق به اسطوره‌های ماوراءالطبیعی به دنیای واقعیت‌های طبیعی امروزی؛ آفرینش داستانی برخوردار از کشش نسبی در سیر ماجرا و موفق در جذب مخاطب تا پایان؛ و الگوگیری از نمونه‌های بی‌رقیب یعنی تأثیرپذیری از شاهکارها و نویسندگان شاخص در آغاز کار. مشابهت شخصیت نقّاش قلمدان و نقّاشی‌اش از یک دختر زیبای گل به دست به نقّاش و دختر اثیری بوف کور و حتی جان گرفتن آن دختر در تصوّر آن دیو، و نیز استفاده‌ی نویسنده از زبان تند و بدبینانه و طنزآمیز هدایت در بخش‌هایی از این داستان، نشان دهنده‌ی شناختی است که او از آغاز کار بر سیر داستان‌نویسی و قلّه‌های قدر آن دارد. کسی که از همان ابتدای راه به نقطه‌های دوردست نظر دوخته باشد، ناخواسته نبوغ و استعداد خود را بر پیشانی کارنامه‌اش حک کرده است.

شب نشینی با شکوه

شب نشینی با شکوه اولین مجموعه داستان ساعدی است با دوازده داستان کوتاه که در ۱۳۳۹ انتشار یافته است. در این مجموعه برای نخستین بار بارقه‌ی بعضی از شاخصه‌های هنر داستان‌نویسی ساعدی را به شکل بارزی می‌توان دید؛ از جمله: ایجاد ترکیبی همساز از موقعیت و حادثه، استفاده از آغازهای توصیفی و توأم با ابهام آفرینی در حد متعادل و مطلوب، رعایت جانب اختصار و ایجاز و برش و گزینش‌های به اندازه از واقعیت‌ها، کثرت نمادهای فضاسازی کننده در همسویی با کنش‌ها و موقعیت‌ها، و اختصاص کلیت یک کتاب به کند و کاو در موقعیت کارمندان به عنوان یک قشر اجتماعی از زوایا و مناظر مختلف. مشخصه‌ی آخر بزرگ‌ترین ویژگی در این مجموعه است؛ مصورسازی روابط حاکم بر محیط‌های اداری و تأثیر مستقیم و متقابل آن بر وضعیت روحی، خانوادگی و اجتماعی آدم‌ها. با آن که این شیوه از تمرکز تمام عیار بر موضوعی از پیش گزینش شده، با نوعی تحقیق و تعمق گسترده همراه است و مسلماً حاصل پرباری با خود دارد، اما اگر با اصالت دادن به موضوع و بی‌دقتی در ساخت و بافت وقایع همراه باشد، پیامد بلافصل آن ضعف صورت هنری خواهد بود؛ و بروز همانندی‌های اجتناب‌ناپذیر در پاره‌هایی از کنش‌ها و درون‌مایه‌ها، و در نهایت ایجاد دل‌زدگی در مخاطب. عیوب عمومی و مشترک این گونه روایت‌گری که شب نشینی با شکوه نیز از آن مصون نمانده است عبارت‌اند از: تعلق تمامی وقایع به آدم‌ها و محیط‌های مشابه و فقدان تنوع در گزینش فضاها و واقعیت‌های اجتماعی؛ تعمد در تحمیل نگره‌های تعلیمی